

Драго ЂУПИЋ
Београд

ОБРАДА ДИЈАЛЕКАТСКЕ ЛЕКСИКЕ У ШКОЛИ

Из оквира теме „Говор средине и настава“ овом приликом ћу нешто рећи о обради дијалекатске лексике у школи, као једној од области која изванредно добро може да помогне настави језика, а уз то — и да допринесе прикупљању и упознавању народног говорног блага. Подразумијева се, наравно, да тај рад има посебан значај и за упознавање ученика са књижевним језиком. Наглашавам да сам свјестан чињенице да тај посао ни најмање није лак и да за њега нема довољно услова: нити су школе опремљене неопходном литературом, нити је већина наставника довољно оспособљена за квалификовану обраду дијалекатске лексике. Упркос томе, опредјељујем се да говорим о овој теми, макар ми се замјерило да сам оптерећен превеликим оптимизмом. О овоме говорим из посебног разлога: вјерујем у могућности школе, али много више у ентузијазам наставника и спремност већине њих да се до крајњих граница жртвују да би ученике успјешније оспособљавали за живот. Уз то, рачунам и на фактор жеље великог броја наставника да стварају и новинама освјежавају свој свакодневни рад.

I

У оквиру прикупљања и обраде дијалекатске лексике подразумевају се два комплекса: а) дијалекатска лексика у ужем смислу, тј. у значењу апелативске лексике, и б) ономастичка лексика подручја у којему је школа.

Прикупљање и обрада дијалекатске лексике настави може да помогне само ако се тај посао умјешно води, што значи — *под условом да наставник то зна и хоће да ради*. У дијалекатској лексици садржи се мноштво елемената који откривају структуру ријечи и њену творбу у дијалекту (која, како је познато, не

мора бити истовјетна са творбом која се сматра парадигматском у лингвистичком смислу). Рецимо, на подручјима ијекавских говора јавља се цио комплекс развоја структуре ријечи неједнак са стандардом, који обухвата појаве везане са различитим рефлексима старог гласа јата. У многим дијалектима ијекавског нарјечја јављају се гласови којих нема у књижевном језику, какви су *ć* и *č* као производи тзв. јекавског јотовања, затим глас *ʒ*, који је у нашим дијалектима углавном романског поријекла; у великом броју говора изгубљен је глас *x*, а мјесто њега појавили су се други гласови; као резултат јекавског јотовања јављају се ликови: *ћерати*, *ћетати*, *ћепаница*, затим: *ћевојка*, *ћед*, *ћевер*, *па председник*, *изес(ти)* и сл., или групе типа: *ишћерат(и)*, *нашљедник*, *пошљедњи*, *ишњивит(и)* и др. Свим овим ликовима постоје опозиције у књижевним формама које се понашају по одређеним језичким законитостима, у нашем стандарду прихваћене као дио тзв. Вукове опћените правилности. И ништа друго да се у језику не обрађује осим да се упоређује стање у дијалекту са стандардом, биће то обимни садржаји наставне дјелатности у језику, у његовом упознавању и у занимљивом и релативно лако подизању језичке културе ученика. Наравно, како смо рекли, све то мора бити вођено знањем и умјешношћу наставника, иначе ће се заћи у импровизације које могу бити више штетне него корисне.

У прикупљању и обради дијалекатске лексике мора постојати разрађен план, односно методологија рада. Ни један дио тог рада не смије се препуштати случају. У раду је могуће обухватити све узрасте дјеце, почев од другог полугођа I разреда основне школе (када дјеца већ знају да пишу). Најбоље је када постоји заједнички план за цијелу школу, па се сваком разреду, односно наставнику, додијели одређена „дионица“ задатака. У разредној настави од ученика се може захтијевати да од родитеља и старијих укућана прикупљају лекстику одређене области, рецимо: лексика старих заната у селу, терминологија сточарства, земљорадње, тј. ратарства, косидбе, вршидбе, виноградарства, воћарства, калемарства и сл. Широки простор за рад пружа лексика сточарства и сточних производа, затим других грана дјелатности на селу: шумарства, обраде дрвета, лова, риболова. Значајно је у свакој области која се одабере биљежити све ријечи, све називе и што је могуће детаљније описивати значења сваке такве ријечи, сваког термина. Назив се биљежи изворно. Нешто је компликованији рад у градским срединама, гдје је урбанизација утрла траг старој лексици, а појавила се нова: лексика везана за индустријску производњу, нове занатске дјелатности, најчешће индустријског типа (радио и телевизијска техника, аутомобилизам и послови у вези с овим машинама и апаратима, занимања у вези с оправком и одржавањем кућних апарата у савременом домаћинству и сл.). Међутим, уз

лексику нових занимања у граду може се обрађивати и старија лексика, особито лексика старијих заната и занимања, којих у градовима још има. Градска дјеца ће дијелом надомјестити стару апелативску лексику и професионалне терминологије ономастичком лексиком, па ће детаљно биљежити називе квартова, или рејона, улица, тргова, плацева, паркова, шеталишта, махала и других дјелова града.

Овај рад не смије бити кампањски, јер ће се разред у једном периоду натрпати мноштвом лексике, а у другом ће се малаксати. Посао треба да буде редован — макар једанпут мјесечно може се одвојити дио наставе за рад на лексци, тј. за разговоре о прикупљеној и за тражење нове. Ако је у школи подјела послова добро извршена, садржаји се неће понављати, а свако одјељење, односно разред, имаће услове да његова збирка ријечи, тј. његов рјечник уђе у састав школске збирке односно рјечника. На старијем узрасту основне школе, почев већ од VI разреда, наставници и ученици могу чак обиљежавати и акценат на ријечима које су ушле у збирке односно рјечнике, но — то не мора да буде један од примарних задатака у оваквој обради лексике.

Врло је важно да се свакој лексеми довољно јасно и прецизно утврде сва значења. Ако има могућности, уз свако значење може се дати покоји примјер везаног говора, односно — значења илустровати реченицама из дијалекта. Но, ни то није неопходно, нарочито ако су значења јасно дата. (У неким земљама Европе, рецимо у Пољској и СССР-у, постоје покрети испитивања дијалекатске лексике, које чине ученици основних и средњих школа и студенти језика. Могућности за то постоје и код нас, а потребе су знатно веће него у наведеним земљама, јер наша дијалекатска лексика у највећој мјери још је неприкупљена и необрађена.)

II

Како смо казали, два су типа дијалекатске лексике коју треба прикупљати и обрађивати: апелативска и ономастичка.

1. *Апелативска лексика* обухвата цјелокупно рјечничко благо једног говора. Међутим, ни најстручнији истраживачи не могу рачунати с тим да ће успјети да прикупе цјелокупну лексику једног говора. Зато се приступа одбиру, тј. прикупља се и обрађује само она лексика за коју се рачуна да је нема у другим говорима, особито она које нема у рјечницима (значајнијим, или макар онима које има школа), или она чија су значења у говору другачија од значења у другим говорима или у лексикографским дјелима. Тако добијамо диференцијалне рјечнике, који и јесу најзначајнији за посао о којему говоримо. Рецимо, лексема *кабао* негдје значи округлу дрвену посуду за мужу, негдје такву

посуду и за млијеко и за воду, негдје пак има неко друго значење (рецимо, означава посуду за вино, или посуду за зрнасту храну, негдје је то чабар или сл.). У неком говору је то само *кабал*, или *кабл*, тј. изоловани проводник струје. Сва значења ове ријечи треба објаснити, с назнаком које је од њих за говор чија се лексика испитује примарно а која су секундарна за појам. При томе, наставник је дужан да се упозна са стандардним значењима лексеме, тј. са свим оним значењима која се срећу у књижевном језику, односно у рјечницима различитих типова и функција.

Многобројна су, нпр., и значења ријечи *глава* у нашем језику. Рјечник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ их наводи веома много (близу 60). У ствари, обрада ове ријечи у том рјечнику је расправа од 23 ступца великог енциклопедијског формата. Није у питању само дио човјечјег или животињског тијела, већ и човјек као биолошко биће у цјелини; вођа, руководилац, глава породице, села, племена, затим: паметан човјек, умна глава, па живот у цјелини (Главу дајем, Крајину не дајем. . .); центар неког краја, подручја, главни град; врх нечега, горњи дио; дио многих алатки и машина; већина нечега; дио војне формације или покрета итд., итд. У локалном говору ће се наћи мноштво ових значења, а међу њима ће бити и дјелови биљака (лозе особито), животиња, дјелови намјештаја и апарата у домаћинству, итд. У локалном говору може се наћи лексема *глава* и у значењима која ни најисцрпнији рјечници не биљеже. Поменули смо обичну, свакодневну и једноставну ријеч управо због мноштва значења која она има и која може имати а да их испитивач унапријед не зна, односно да их није свјестан. Значи, и свакодневне ријечи могу донијети много кориснога у оваквом лексикографском раду са ученицима. Према томе, унапријед се не смије одбацити ни једна ријеч као непотребна за дијалектолошки рјечник, односно за збирку ријечи коју ради одјељење, разред или школа. У разним крајевима Црне Горе, нпр., затворена посуда за ношење воде (пљосната дрвена посуда са два дна, са два отвора на горњем дну који се затварају чеповима — дрвеним, платненим, окомком од клипа кукуруза и сл.) зове се различито: забиљежио сам називе: *бурило*, *барело*, *барило*, *буријело*, *брема*, *бременица*. У највећем броју говора постоји само један од ових назива, са јасно маркираним значењем. Тамо гдје се ова посуда зове, нпр., *бурило* — *бременица* је нешто друго (рецимо, било шта што значи бреме као јединицу мјере, или пак не значи ништа). Сва наведена имена значе посуду о којој говоримо, али нека од њих у неком говору значе сасвим другачију посуду, тј. посуду са другом намјеном, понекад и другачијег облика. Све то ваља забиљежити и прецизирати му значење.

Ријечи у школској збирци односно рјечнику треба да се записују тачно онако како се изговарају у дијалекту. То значи

да треба забиљежити и локални изговор гласова, и локални акценат, на примјер: *брѡв*, *пазѡр*, *бѡпѡт*, *вѡзда*, *жѡлосан* итд., затим: *жнѡт*, *ћѡрдѡт*, *доћѡрдѡт*, *ѡдан*, *јѡдан*, *заждѡт*, *онѡмлѡнѡк/онѡмлѡнѡх*, *констрѡка*, *стѡчѡн*, *стѡп*, штап'. Дакле, свакој лексеми биљежити што је могуће тачније локални изговор, не поправљајући га према књижевном односно стандардном. Тако се добија у вриједности података, особито ако се збирка или рјечник учине доступним науци или јавности. С друге стране, за наставу је од посебног значаја то када се са ученицима воде успјешни разговори о природи разлика између локалног и књижевног лика лексема (када у књижевном постоји одговарајућа лексема). На исти начин се поступа и са ријечима страног поријекла у мјесном говору. Не треба дозволити да се, нпр., ријеч *јакѡта*, коју срећемо у многим црногорским говорима, у школску збирку односно рјечник унесе као *жакет* (од француског *jaquette*, код нас очито, дошло је преко талијанског *giacchetta*, што је ближе нашем изговору). Јер, *јакѡта* и *жакет* и нијесу иста лексема односно исти појам. Ако бисмо унијели *жакет* мјесто *јакѡта*, учинили бисмо двоструку обману: а) *јакѡта* је дио црногорске женске ношње, а *жакет* је врста мушког сакоа, б) ако је *јакѡта* од наведених страних лексема, то не значи да њих треба обрађивати у изворном облику, обрађујемо их у облику који налазимо у дијалекту нашег језика. У југоисточној Боки налазимо и назив *ђѡка* (уп. Весна Липовац Радуловић, *Романизми у Црној Гори — југоисточни дио Боке Которске*, Титоград — Цетиње 1981, 138), уз *јакѡта* и *јакѡтѡн*. Или, рецимо, болест *реума* у црногорским говорима чешће се зове *рамѡтѡз/рамѡтѡиз* него реума. Али се јавља и облик *ромѡтизма* (уп. С. Мусић, *Романизми у северо-западној Боки которској*, Београд 1972, 219), што је од венецијанског *gotatismo*.

Технички и радни услови за овакав рад постоје углавном у свакој школи. Ученици биљеже ријечи и њихова значења на листама (по могућности, сваку ријеч треба да биљеже на посебној листи; на доњем десном углу листе добро је да се потпише ученик који је на њој дао податке). Листе наставник узбучава, прегледа, одабира оне који су најинтересантније за разговор (при чему истиче да је сваки ученик учествовао у овом раду, може се чак и навести које је листе који ученик донио), па се врши анализа. Наравно, није могуће, а ни потребно, анализирати сваку листу, односно ријеч, али се све оне чувају за збирку. Све вријеме док се обрађује, збирка остаје узбучена (у листићима), таква се може предати за разредну или школску збирку. Наравно, ово повећава обавезе наставника, особито онога који треба да сређује збирке више одјељења или разреда. Но, посао сређивања школских збирки најбоље је повјерити језичкој секцији ученика (у ком случају се посао обавља под стручним руководством наставника). Листе треба да су технички уједначене (најбоље је ако школа обезбиједи унифициране листиће, димен-

зија 1/4 табака машинског писаћег папира), а то школу не кошта много (то је неколико рисова папира годишње). Вријеме за обављање свих ових послова треба да се планира у школском календару, тј. годишњем програму (или плану) рада. У ствари, то је оно вријеме које се мора планирати за разна језичка вјежбања (фонетска, правописна, лексичка и др.), као и за рад секција за језик по одјелењима, разредима или за школу у цјелини. Свега је мање потребно него што се обично мисли.

Предуслов за успјешан рад је наставниково познавање и локалног говора и књижевног језика. За допуну наставниковог знања постоји и литература углавном за свако говорно подручје, ако не за конкретни говор — а оно макар за блиски, тј. сродни, али и сусједни различити. За подручје Црне Горе постоји релативно богата литература, и скоро се сва може наћи у књигама Српског дијалектолошког зборника (почев од III књиге, из 1927. године). Упознавање са литературом о дијалектима доприноси и стручном усавршавању наставника и приближавању ученицима понекад штуре језичке материје до нивоа логичког знавања језичких факата, тј. развијању код дјеце љубави према изучавању матерњег језика — и у дијалекатском и у књижевном лику. Свакако, многи наставници се баве овим пословима, али ми се залажемо за то да то буде обавеза сваког наставника, тј. сваке школе. А уз дијалектолошку литературу (макар ону која обрађује говор околине школе и сусједне говоре) свака школа би морала имати неопходну лексикографску литературу, као минимум — Рјечник српскохрватског књижевног језика двију матица.

2. Нешто мање значајан за наставу, али врло интересантан и за науку користан јесте *рад на ономастичкој лексици*, тј. на прикупљању и сређивању ономастичке грађе околине школе, односно подручја у којему се она налази (колико је то подручје — свака школа треба сама да одреди, прије свега на основу удаљености околних школа). Биљежи се име сваког локалитета (дакле и најмање парцеле, евидентиране у катастру и неевидентирани), воде, ријеке, потока, извора, бријега, хума и других узвишења (брда, планина), затим увала, котлина, поља, низија, па мочвара, испаша, шума, забрана, заселака, села, квартова, улица, махала, састајалишта, зборишта. То све заједно представља топомастику једног подручја. Градска школа не мора да се ограничи на рејон у којему је она, може да обрађује и цијело подручје града (заправо, градске школе треба да подијеле рејоне). Уз сваки назив се биљежи шта представља, односно шта именује (касније то може да се класификује по врстама топонима: ојконимија, оронимија, хидронимија, урбанонимија, зоонимија, фитонимија итд.). Уз топомастичке податке ученици могу да прикупљају народне називе биљака у мјесту, као и имена људи и породица (презимена). Мјесни називи биљака су увијек особито интересантни, а за упоређивање може изванредно добро

да послужи Симоновићев *Ботанички речник* (изд. САНУ — Института за српскохрватски језик у Београду, 1959). Нема краја који нема специфичности у називима биљака (особито ситног растиња и трава), па је тај посао захвалан за обраду и наставницима и ученицима, а од велике је користи науци. У обради имена људи у мјесту са ученицима се веома добро прикупљају подаци о породичним и личним надимцима. При биљежењу надимака добро је записати за које се име који надимак веже, односно која личност му је носилац. Но, ни то није неопходно: и сами надимци говоре о антропонимијском систему мјеста у довољној мјери, особито о начину образовања имена, тј. надимака.

Ономастикон мјеста може да буде и посебан докуменат школе, не мање значајан од школског љетописа. Њега не могу замијенити заједно катастарске и матичне књиге, особито ако је акцензован и дијалектолошки транскрибован. Била би новина, истина веома корисна, да се израда локалног ономастикона, а и локалног дијалекатског рјечника, планира као радна обавеза школе, тј. да се израда ових докумената на неки начин предвиди наставним програмом. Но, то припада само нашим добрим пројекцијама, које могу постати стварност тек у некој другачијој школској будућности.

Drago Ćupić
Beograd

DIALECTOLOGICAL LEXIS PROCESSING AT SCHOOLS

Summary

The author has dealt with collecting dialectological lexis (appellative and onomastic ones) at organizing teaching at schools. He has elaborated the contents and organization of work. The possibility of working wherever the teachers prepared for this job are willing to do it has been pointed out. The advantages seem to be double: a) collecting and studying dialectological lexis may refresh and facilitate a language teaching, b) by forming collections or dictionaries of dialectological lexis it is possible to study national lexical treasury, which may be useful to science as well.

